

Teoria prawa Zygmunta Ziemińskiego

Marzena Kordela

Theory of Law by Zygmunt Ziemiński

Abstract: Zygmunt Ziemiński was one of the most prominent theoreticians of law in Poland in the second half of the 20th century. He developed an original theory of law defined as a theory of legal phenomena, which covered both logical-linguistic as well as real aspects of law. The theory served as a base for the development of a unique so-called advanced normative conception of sources of law, one of the greatest achievements of theory of law in Poland. This conception encompasses all the indispensable elements of a coherent system of binding legal norms: 1) indication of a political justification (ideological assumptions) of the entire system of law; 2) pre-judgment of law-making competence of government agencies; 3) determination of the status of custom and precedent; 4) compilation of a catalogue of permissible interpretation rules; 5) compilation of a catalogue of permissible inferential rules (permissible rules of legal inferences); 6) compilation of a catalogue of permissible collision rules.

Keywords: theory of law, analytical philosophy, legal axiology, law, legal norm, competence norm,thetic norms, axiological norms, rational legislator, validation rules, rules of exegesis of law, interpretation rules, inference rules, collision rules, conventional acts

Lata sześćdziesiąte i siedemdziesiąte XX wieku w polskiej teorii prawa były czasem wyjątkowego rozkwitu. Miało to swoje źródło w tym, iż w owym okresie pojawiło się wiele wybitnych osobowości naukowych, nie tylko tworzących oryginalne

* Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu
kordela@amu.edu.pl

koncepcje, ale nadto skupiających wokół siebie grono współpracowników i uczniów dzielących ten sam paradygmat. W ten sposób powstawały szkoły naukowe albo co najmniej pewne spójne wzorce uprawiania nauk prawnych, charakteryzujące się wyraźną odrębnością, ale jednocześnie stanowiące element podzielanej przez wszystkich wizji prawa jako zjawiska wieloaspektowego. Stąd też interdyscyplinarność prowadzonych badań stała się dla tego środowiska wyróżniającym znamieniem. Jerzy Wróblewski (Uniwersytet Łódzki), Kazimierz Opalek (Uniwersytet Jagielloński), Wiesław Lang (Uniwersytet Mikołaja Kopernika), Józef Nowacki (Uniwersytet Śląski), Stanisław Ehrlich (Uniwersytet Warszawski), Franciszek Studnicki (Uniwersytet Jagielloński), budując swoje koncepcje, sięgali nie tylko po narzędzia i metody specyficzne dla nauk prawnych, ale także korzystali – i to w ogromnym zakresie – z dorobku filozofii, językoznawstwa, logiki, socjologii, psychologii, cybernetyki, politologii. Powstawały w ten sposób prace wyraźnie podkreślające fakt, że prawa jako pewnego rodzaju fenomenu kultury nie da się w pełni wyjaśnić przez przyjęcie tylko jednej – jakkolwiek koniecznej – perspektywy formalnodogmatycznej.

Tego typu postawa była również charakterystyczna dla Zygmunta Ziemińskiego. Absolwent nie tylko Wydziału Prawa Uniwersytetu Poznańskiego, ale także magister filozofii w zakresie socjologii, swoją drogę naukową w Katedrze Teorii Państwa i Prawa macierzystej uczelni rozpoczął rozprawą doktorską *Procesy o zniewagę jako problem techniki społecznej* (1949), zaś tytuł docenta uzyskał na podstawie pracy *Podłoże sporów sądowych o alimentację dzieci pozamażeńskich* (1955). Budowana przez niego teoria prawa w każdym swoim elemencie miała wymiar socjologiczny. Już jej podstawowe zdefiniowanie – jako teorii zjawisk prawnych¹ – przesądzało o tym, że przedmiotem badań stanie się zarówno aspekt językowy prawa (formalny czy też logiczno-językowy), jak i aspekt realny (prawo jako fakt społeczny). I konsekwentnie ujęcie to pojawiało się w szczegółowych zagadnieniach. Już samo zakwalifikowanie prawa jako „pewnego zespołu norm odpowiednio ustanowionych albo uznanych przez odpowiednie

¹ Z. Ziemiński, *Problemy podstawowe prawoznawstwa*, PWN, Warszawa 1980, s. 44.

organy państwowe”² dobitnie akcentowało, że to określonego rodzaju fakty społeczne: akt ustanowienia albo akt uznania stosownych podmiotów czyni dane wzorce zachowań wiążącymi prawnie. Ale oba te akty nie kształtują w sposób ostateczny jednoznacznego wskazania tego, kto, w jakich okolicznościach i jak powinien się zachować. O tym decyduje cały szereg czynników, nazwanych i uporządkowanych przez Z. Ziemińskiego w unikalną tzw. rozwiniętą normatywną koncepcję źródeł prawa. To jedno z największych osiągnięć polskiej teorii prawa nie zyskałoby postaci spójnej i kompletnej całości bez integrującego podłoża socjologicznego.

W pełni rozwinięta koncepcja źródeł prawa określonego systemu prawnego – według swego autora – winna składać się z sześciu elementów: 1) wskazania uzasadnienia politycznego (założeń ideologicznych) całego systemu prawnego; 2) przesądzenia o kompetencjach prawotwórczych organów państwowych; 3) wyznaczenia statusu zwyczaju i precedensów; 4) sformułowania katalogu dopuszczalnych reguł interpretacyjnych; 5) sformułowania katalogu dopuszczalnych reguł inferencyjnych (dopuszczalnych reguł wnioskowań prawniczych); 6) sformułowania katalogu dopuszczalnych reguł kolizyjnych³.

Pierwsze trzy kwestie przyjmują postać reguł walidacyjnych systemu, czyli reguł nakazujących kwalifikować pewne fakty społeczne jako akty ważnego wprowadzenia norm do systemu prawnego (akty przydawania normom przymiotu obowiązujących prawnie), natomiast ostatnie trzy zagadnienia tworzą podstawę dla reguł egzegezy prawa, czyli reguł nakazujących z określonymi faktami prawotwórczymi wiązać normy o określonej treści. Każda z obu zbiorów reguł – zarówno walidacyjnych, jak i egzegezy – wprost albo pośrednio sięga do poziomu pozadyrektywalnego. Najwyraźniej widać to w porządku legitymizowania systemu jako pewnej całości. Standardowe uzasadnienie obowiązywania współczesnych norm prawnych stanowi wskazanie ich wykreowania na podstawie norm kompetencyjnych wyższego rzędu. Tego rodzaju

¹ Z. Ziemiński, *Teoria prawa*, wyd. I, PWN, Warszawa-Poznań 1972, s. 33.

³ Z. Ziemiński, *Teoria prawa*, wyd. IV, PWN, Warszawa-Poznań 1978, s. 80.

odwołanie staje się niemożliwe, gdy mamy do czynienia z normami nieoktrojowanej konstytucji, a więc dokumentu, w stosunku do którego nie ma już dokumentu hierarchicznie wyższego. Wówczas – zdaniem Z. Ziemińskiego – stanowienie pierwszych norm kompetencyjnych ma charakter nie czynności doniosłej prawnej, ale czynności społecznej, przy czym system stanowiących na tej podstawie dalszych norm będzie traktowany jako system obowiązujący, jeżeli ostatecznie okaże się skuteczny w danym układzie stosunków społecznych⁴. Skuteczność ową może zapewnić albo siła fizyczna, albo odpowiedni poziom zaufania społecznego, albo jedno i drugie. Natomiast oficjalna argumentacja takiego aktu suwerennego (gdyż nieopartego na formalnej kompetencji⁵) stanowienia zawsze odwoływać się będzie do wartości ideologicznych jakiejś powszechnie akceptowanej doktryny politycznej.

Drugi konieczny składnik rozwiniętej normatywnej koncepcji źródeł prawa – kompetencje prawotwórcze – jakkolwiek z całej klasy najbardziej sformalizowany, także posiada komponenty realne. Norma, aby zyskać miano kompetencyjnej, w swoim zakresie zastosowania winna posiadać określenie pewnej czynności konwencjonalnej, której wykonanie aktualizuje albo kreuje obowiązki adresata normy. Czynności te z reguły jako swój substrat materialny mają pewne fakty społeczne, np. w przypadku prawotwórstwa zachowania się jakichś podmiotów działających jednostkowo (np. minister wydający rozporządzenie) albo kolektywnie (np. parlamentarzyści uchwalający ustawę). Owe podmioty, czyniące użytek z przyznanych im kompetencji, mają zazwyczaj charakter organów państwa, a więc tworzą przedmiot badania nie tylko nauk prawnych, ale i politologii, a także socjologii polityki.

System prawa polskiego, należąc do kultury prawa stanowionego, gdzie akty tworzenia prawa są wyraźnie oddzielane od aktów jego stosowania, wyklucza precedens prawotwórczy jako samodzielne źródło prawa. Żaden podmiot stosujący prawo, a w szczególności sąd, nie jest władny na podstawie sformułowanej przez siebie normy indywidualnej i konkretnej

⁴ Ibidem, s. 81.

⁵ Z. Ziemiński kwalifikuje ją jako »jakąś *sui generis* „kompetencję ideologiczną»«. (w:) idem, *O pojmowaniu pozytywizmu oraz prawa natury*, Ośrodek Wydawnictw Naukowych, PAN, Poznań 1993, s. 43.

jako postaci rozstrzygnięcia jednostkowej sprawy zapoczątkować obowiązywania w systemie takiej normy generalnej i abstrakcyjnej, w stosunku do jakiej owa norma indywidualna traktowana byłaby jako szczególny przypadek. Z kolei brak wyraźnego stanowiska krajowego ustrojodawcy co do statusu prawa zwyczajowego został zinterpretowany przez doktrynę prawa konstytucyjnego w świetle obowiązku przestrzegania przez Polskę wiążącego ją prawa międzynarodowego (art. 9 Konstytucji RP), którego podstawowym składnikiem jest właśnie zwyczaj. Wobec tego rozstrzygnięcia przyjęto, iż długotrwała praktyka określonego zachowania połączona z rozpowszechnionym przekonaniem o jego powinności prawnej mogłaby stać się podstawą dla formalnego aktu włączenia w ten sposób wykształconej normy zwyczajowej do systemu prawnego (akt uznania normy). Wyraźnie widoczny aspekt realny owego procesu wymaga z reguły sięgnięcia po metody badawcze socjologii i psychologii dla swego adekwatnego opisu, niezbędnego do skutecznej argumentacji na rzecz akceptacji aktu uznania.

Reguły egzegezy tekstu prawnego – i to zarówno interpretacyjne oraz inferencyjne, jak i kolizyjne – także wykraczają poza wymiar formalny. Podporządkowane założeniu o racjonalności prawodawcy formułują nakazy takiego przekładania zespołu obowiązujących przepisów prawnych na odpowiadające im normy postępowania, aby powstały w ten sposób zbiór nie tylko miał charakter spójnej językowo całości (racjonalność językowa), ale nadto spełniał kryteria należytego uzasadnienia aksjologicznego (racjonalność aksjologiczna) oraz posiadał zdolność do efektywnego kierowania zachowaniem adresatów (racjonalność prakseologiczna). Skuteczność celowościowa prawa w ogóle, jego poszczególnych instytucji oraz pojedynczych norm prawnych powinna być już gwarantowana odpowiednio zbudowanym procesem prawotwórczym, w którym decyzja o uregulowaniu prawnym pewnego fragmentu rzeczywistości zostaje poprzedzona starannymi badaniami empirycznymi, kończącymi się stosowną oceną globalną⁶. Pozwala to unikać, a co najmniej wyraźnie zmniejszać, prawdopodobieństwo popełniania błędów prakseologicznych,

⁶ Zob. np. Z. Ziemiński, „Dyrektywy socjotechniczne w procesie prawodawstwa”, (w:) idem, *Metodologiczne zagadnienia prawoznawstwa*,

polegających przede wszystkim na stanowieniu norm sprzecznych albo przeciwnych⁷, tautologicznych albo kontrtautologicznych, czy też takich norm, których realizacja ogranicza, utrudnia albo nawet niweczy skutki spełniania innych norm⁸. Jeżeli jednak tego typu przypadki pojawiają się w systemie prawnym, wówczas stosuje się reguły kolizyjne przesadzające albo o odpowiedniej modyfikacji zakresu zastosowania lub normowania niezgodnych norm, albo uzasadniające przyjęcie nieobowiązywania jednej z nich, np. na podstawie reguły *lex posterior derogat legi priori*.

Obok reguł kolizyjnych jeszcze jeden podzbiór reguł egzekutywy ma za zadanie dbałość o skuteczne działanie prawa: reguły inferencyjne oparte na wynikaniu instrumentalnym norm z norm. W skład systemu prawa wchodzi bowiem nie tylko normy wprost sformułowane pod postacią przepisów prawnych, ale także i te, które są ich instrumentalnymi konsekwencjami. Prawodawca jako podmiot racjonalny nie może „chcieć”, aby obowiązywała norma bezpośrednio nakazująca wykonanie czynu C, a nie obowiązywała norma, która nakazywałaby czynić wszystko to, co jest warunkiem przyczynowo koniecznym zrealizowania C (reguła instrumentalnego nakazu) oraz norma zakazująca czynienia wszystkiego tego, co stanowi warunek przyczynowo wystarczający niezrealizowania C (reguła instrumentalnego zakazu)⁹.

Obok wyraźnych inspiracji socjologicznych w teorii prawa Zygmunta Ziemińskiego wyróżnić można także trzy dalsze porządki wpływów: aksjologię, logikę oraz elementy filozofii analitycznej.

Problematyka ocen wpisana już jest w założenia rozwiniętej normatywnej koncepcji źródeł prawa. Określone oceny polityczne i ideologiczne stanowią niezbędny składnik drogi

PWN, Warszawa 1974, ss. 184-189; idem, „O normowaniu procesu prawotwórstwa w PRL”, *Państwo i Prawo* 1975, Z. 10, s. 26.

⁷ Z. Ziemiński, „O rodzajach niezgodności norm”, *Studia Filozoficzne* 1969, Nr 1, ss. 88-92.

⁸ O typach niezgodności prakseologicznej norm – zob. *ibidem*, ss. 92-94.

⁹ Z. Ziemiński, *Logiczne podstawy prawoznawstwa*, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa 1966, ss. 237-240; idem, „Lawyers` reasoning based on the instrumental nexus of legal norms”, *Logique et Analyse* 1969, No. 45, ss. 117-118.

rekonstruowania z obowiązujących przepisów prawnych norm postępowania. Żadna norma nie zostanie uznana za wytwór racjonalnego prawodawcy, jeżeli nie znajdzie odpowiedniego uzasadnienia aksjologicznego w systemie jego wartości. Zakłada się bowiem, że prawodawca jako racjonalny aksjolog, podejmując decyzję o regulacji danego fragmentu układu świata społecznego kieruje się – obok przypisywanej mu wiedzy o stosownej charakterystyce formalnej i merytorycznej – także pewnym systemem wartości, a więc zbiorem elementów uporządkowanych w spójną i hierarchicznie zdeterminowaną całość, przy czym całość ta winna być stosunkowo stabilna. Zgodnie z tym wzorem podjęty akt prawodawczy powinien realizować – według zaakceptowanej wiedzy – najwyżej preferowany stan rzeczy¹⁰.

Oceny prawodawcy konstytuują dwa rodzaje zabiegów egzegetycznych: wykładnię funkcjonalną oraz wnioskowania prawnicze odwołujące się do założenia o konsekwentności aktów wartościowania prawodawcy. Reguły interpretacji funkcjonalnej pozwalają na sformułowanie argumentów wzmacniających jednoznaczny efekt wykładni językowej, wskazują, która z kilku możliwych językowo (z uwagi na wieloznaczność tekstu prawnego) norm postępowania jest najsilniej uzasadniona aksjologicznie, a więc stanowi właściwy rezultat wykładni, rozstrzygają o wielkości zakresu zastosowania lub normowania norm w przypadku nieostrości budujących ją terminów (*analogia legis*) albo uzasadniają konieczność zanegowania racjonalności językowej prawodawcy poprzez zmodyfikowanie znaczenia jasnych terminów (wykładnia zwężająca i rozszerzająca). Z kolei aksjologiczne wnioskowania prawnicze tworzą schematy inferencyjne uzasadniające przejście od stwierdzenia obowiązywania określonej normy (albo całego zespołu norm) do stwierdzenia obowiązywania jakiejś innej normy, wprawdzie bezpośrednio niewysłowionej w przepisach prawnych, ale mającej legitymację aksjologiczną w takiej samej wartości, jak normy-przesłanki (*analogia iuris*), albo nawet w wartości z wyższego piętra hierarchii systemu aksjologicznego (wnioskowania typu *argumenta a fortiori* w obu

¹⁰ Nowak L., *Interpretacja prawnicza. Studium z metodologii prawnoznawstwa*, PWN, Warszawa 1973, ss. 53-54.

wersjach: *argumentum a minori ad maius* oraz *argumentum a maiori ad minus*)¹¹.

Ale wartości w prawie pełnią doniosłą rolę nie tylko na etapie odtwarzania obowiązujących norm prawnych. Również poziom ich stosowania został ukształtowany przez elementy aksjologiczne, przy czym – co niezmiernie charakterystyczne – elementy te zawierają obok wartości przypisywanych prawodawcy również wartości pozaprawne, które prawodawca mocą wyraźnej decyzji nakazuje brać pod uwagę przy podejmowaniu indywidualnych i konkretnych rozstrzygnięć. Podstawowym narzędziem dla uelastycznienia prawa w tym zakresie jest konstrukcja klauzul generalnych. Z. Ziemiński wyróżnił dwa rodzaje klauzul: I oraz II typu. Klauzule generalne I typu nakładają na podmiot stosujący prawo, np. na sąd, obowiązek podjęcia takiej decyzji, jaka będzie brała pod uwagę wszechstronną ocenę badanego konkretnego przypadku. Sięganie po taką technikę znamionują charakterystyczne zwroty: „dobro dziecka”, „ważne powody”, „rażące niedbalstwo”, „pokrzywdzenie”. Każde z tych określeń w sposób mniej lub bardziej wyraźny wskazuje na konieczność sformułowania pewnej oceny globalnej, której oceny składowe (jednoaspektowe) powinny dostarczać argumentacji na rzecz przyjęcia, że takie a nie inne rozstrzygnięcie rzeczywiście odpowiada „dobru dziecka”, czy też należy bierze pod uwagę „ważne powody”, „rażące niedbalstwo” albo „pokrzywdzenie”. Z kolei klauzule generalne II typu żądają od sądu, aby jego orzekanie było zgodne z pewnymi pozaprawnymi wzorcami aksjologicznymi, przede wszystkim z generalnymi ocenami oraz normami moralności rozpowszechnionej w danej społeczności. Klasyczną postacią tego rodzaju wzorców stanowią zasady współzycia społecznego¹².

¹¹ Sławomira Wronkowska, Z. Ziemiński, *Zarys teorii prawa*, Ars boni et aequi, Poznań 2001, ss. 173-174.

¹² Z. Ziemiński, *Wstęp do aksjologii dla prawników*, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa 1990, ss. 215-235; idem, *Etyczne problemy prawoznawstwa*, Ossolineum, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1972, ss. 164-197; idem, „Moralność jako czynnik kształtujący stosowanie prawa”, *Etyka* 1969, z. 5, *passim.*; idem, „Argumentacje moralne stosowane przez prawników”, *Etyka* 1967, z. 2, ss. 102-103; Adam Łopatka i Z. Ziemiński, „Treść i funkcja zasad współzycia społecznego”, *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny* 1960, z. 4, *passim.*

Przenikanie się prawa i aksjologii, w szczególności pod postacią dominujących wartości moralnych, nieuchronnie prowadzi do odwrócenia perspektywy i – niejako z zewnątrz – zadania pytania, jaką kwalifikację moralną powinno mieć samo prawo ujmowane całościowo. Odpowiedź jest nienowa w jurysprudencji: prawo winno być sprawiedliwe. Jednak w teorii Z. Ziemińskiego przywołanie tej kategorii zostaje połączone – jak niemal w każdym przypadku analizowanych przez autora *Logiki praktycznej* problemów z dziedziny nauk prawnych – ze sporządzeniem ogromnej i bardzo dokładnej mapy terminologicznej, pojęciowej oraz argumentacyjnej tego obszaru, po którym poruszają się prawnicy, gdy porządek *lex* zaczynają porównywać z porządkiem *ius*. Wyjściowe pojęcie sprawiedliwości formalnej jako zasady nakazującej wszystkie podmioty należące do tej samej kategorii istotnej traktować w jednakowy sposób Z. Ziemiński – w ślad za ideą Ch. Perelmana¹³ – konkretyzuje przez skatalogowanie i zdefiniowanie najbardziej rozpowszechnionych formuł, podzielonych na dwa zbiory: formuły sprawiedliwości rozłożenia obciążeń („od każdego według jego sił”, „od każdego według zdolności”, „od każdego według jego powołania”) oraz formuły sprawiedliwości podziału dóbr („każdemu równo”, „każdemu według potrzeb”, „każdemu według wysiłku”, „każdemu według osiągniętych przezeń wyników”, „każdemu według zasług”, „każdemu według urodzenia”, „każdemu, co mu się należy według prawa”)¹⁴. Która z tych formuł sprawiedliwości dystrybucyjnej ostatecznie zostanie wybrana przez prawodawcę, zależy przede wszystkim od dziedziny prawa, w jakiej znajdzie zastosowanie (wedle innych kryteriów w prawie karnym rozdziela się kary, a wedle innych w prawie cywilnym – zadośćuczynienie) oraz od rodzaju dobra, podlegającego podziałowi. Istniejąca w chwili podjęcia decyzji pewna sfera uznania prawodawczego przestaje istnieć, gdy formuła zyskuje obowiązywanie prawne: jeżeli ktoś posiada charakterystykę adresata wiążącej formuły, powinien nieuchronnie stać się odbiorcą – stosownie – jakiegoś dobra albo ciężaru.

¹³ Zob. Charles Perelman, *O sprawiedliwości*, tłum. W. Bieńkowska, PWN, Warszawa 1959.

¹⁴ Z. Ziemiński, *O pojmowaniu sprawiedliwości*, Instytut Wydawniczy Daimonion, Lublin 1992, ss. 91-129.

Odmianą sprawiedliwości dystrybucyjnej jest sprawiedliwość wyrównawcza, gdzie równa miara odnosi się do równowagi między wzajemnymi świadczeniami (jako zachowaniami standardowo pozytywnymi) albo karami (jako wymierzaniem zła za zło wcześniej spowodowane).

Sam prawodawca niezmiernie rzadko posługuje się bezpośrednio terminem „sprawiedliwość”. Czyni jeden wyjątek w odniesieniu do sprawiedliwości społecznej, którą bardzo często ujmuje pod postacią najważniejszej kategorii norm prawnych – zasad ustrojowych¹⁵. Z. Ziemiński mocno podkreśla fakt, że sprawiedliwość społeczna nie może zostać określona w jakiejś jednej prostej formule, tworzona zaś przez cały ich konglomerat¹⁶ musi być w konkretnych przypadkach jej zastosowania poddawana szczegółowej analizie co do tego, o jaką z wielu formuł faktycznie chodzi¹⁷.

Badając wiele wymiarów aksjologicznych prawa i niezmiernie powściągliwie ujawniając własne preferencje co do istniejących alternatyw¹⁸, autor *Etycznych problemów prawnoznawstwa* wyposażył nauki prawne w rzecz bezcenną: zrekonstruował podstawową aparaturę pojęciową aksjologii prawa. Wskazując na różnice między wypowiedziami pełniącymi funkcję ekspresywną, w szczególności wypowiedziami wyrażającymi oceny, a wypowiedziami opisowymi i dyrektywalnymi, Z. Ziemiński jednocześnie podkreślał ich wzajemne wielorakie powiązania i warunkowania, skutkujące niejednokrotnie powstawaniem wypowiedzi granicznych czy wręcz hybrydowych (np. wypowiedzi optatywne czy dyrektywy celowościowe)¹⁹. Termin „ocena” jako podstawowy w jego

¹⁵ Tak jest w przypadku polskiej ustawy zasadniczej: Rzeczpospolita Polska jest demokratycznym państwem prawnym, urzędującym na zasadach sprawiedliwości społecznej (podkr. MK) /art. 2 Konstytucji RP/.

¹⁶ Z. Ziemiński, *O pojmowaniu...*, s. 130.

¹⁷ Zob. w szczególności Z. Ziemiński, *Sprawiedliwość społeczna jako pojęcie prawne*, Wyd. Sejmowe, Warszawa 1996.

¹⁸ Spośród możliwych koncepcji moralności wyróżnionych przez Marię Ossowską Z. Ziemiński wyraźnie podkreślał rolę moralności jako zbioru zasad dobrego współzycia – zob. Z. Ziemiński, „Koncepcja moralności jako zbioru zasad dobrego współzycia”, *Studia Filozoficzne* 1969, ss. 375-404.

¹⁹ Zob. przede wszystkim M. Zieliński, Z. Ziemiński, *Uzasadnianie twierdzeń, ocen i norm w prawnoznawstwie*, PWN, Warszawa 1988.

wywodach aksjologicznych nie tylko został operatywnie zdefiniowany, ale nadto w całym zbiorze ocen wyodrębnił on wiele ich rodzajów (np. oceny proste i preferencyjne, samoistne i instrumentalne, jednoaspektowe i globalne, indywidualne i rodzajowe²⁰). Zdaniem Z. Ziemińskiego ta wielość ocen (czy – w wersjach zobiektywizowanych – wartości) przypisywana prawodawcy nie ma charakteru prostej mnogości, ale buduje spójny oraz preferencyjnie porządkowany system. Dzięki temu racjonalność tworzenia, wykładni i stosowania prawa da się wykazać nie tylko na poziomie przesłanek intelektualnych, ale także ocennych.

Założenie, że prawo jest wytworem racjonalnego podmiotu, a więc i jego całość, i poszczególne elementy tej całości nie mają charakteru przypadkowego, legło u podstaw tej części programu badawczego Z. Ziemińskiego, która została poświęcona prawniczym zastosowaniom logiki. Autor wielokrotnie wznawianej *Logiki praktycznej* oraz *Logicznych podstaw prawoznawstwa* przez całą swoją drogę naukową konsekwentnie wprowadzał do nauk prawnych kategorie i narzędzia tak logiki formalnej, jak i semiotyki logicznej oraz metodologii nauk. Jako wychowanek jednego z najwybitniejszych przedstawicieli szkoły lwowsko-warszawskiej – Kazimierza Ajdukiewicza – Z. Ziemiński bezwzględnie wierny był postulatowi, iż właściwe merytorycznie rozstrzygnięcie problemu powinien poprzedzać proces klaryfikacji jego sformułowania, w przeciwnym razie powstaje niebezpieczeństwo toczenia sporów wyłącznie werbalnych²¹. W pracy prawnika kwestia ta odgrywa wyjątkowo ważną rolę, gdyż tworzywo jego działań składa się przede wszystkim z wypowiedzi pisemnych i ustnych²². Już akt zakomunikowania przez prawodawcę, że do systemu prawnego zostały wprowadzone nowe elementy (albo wyprowadzone dotychczas obowiązujące), odbywa się przez specyficzny obiekt językowy, jakim jest zbiór przepisów prawnych porządkowanych w sformalizowaną całość aktu normatywnego (ustawy, rozporządzenia,

²⁰ Z. Ziemiński, *Wstęp...*, ss. 11-24.

²¹ Zob. np. Z. Ziemiński, *Logiczne podstawy...*, op. cit., s. 13; idem, *Problemy podstawowe...*, op. cit. s. 230, 372 i in.

²² Z. Ziemiński, „Deskrypcjonistyczna i rekonstrukcjonistyczna analiza języka w prawoznawstwie”, *Studia Prawnicze* 1985, z. 3-4, s. 340.

uchwały, etc.). To Z. Ziemiński jako pierwszy w polskiej teorii prawa przeciwstawił zdanie w sensie gramatycznym (albo pewien ich zespół), graficznie wyodrębnione w tekście prawnym i opatrzone stosowną nazwą indywidualną (np. art. 2 Konstytucji RP), a kwalifikowane jako przepis prawny – normie prawnej, czyli takiemu wyrażeniu, jakie określonym podmiotom w określonych okolicznościach nakazuje albo zakazuje określonego postępowania²³. Norma prawna jako właściwy składnik systemu prawa wprowadzie swoje elementy czerpie z przepisów (jest rekonstruowana/ dekodowana/ wyinterpretowywana z przepisów), ale nie może być z nimi utożsamiana. Pełni inną funkcję (normowania, gdy przepis – formy redakcyjnego zapisu decyzji prawodawczej), także semiotyczną (sugestywną, zaś przepis – wyłącznie instrumentalną w stosunku do normy), posiada inną strukturę oraz odmienną genezę (przyjęte pojęcie normy jest wytworem nauki prawa, a nie prawa samego).

Zbudowanie syntaktycznego wzorca normy i tym samym przesądzenie o formalnym wyodrębnieniu w jej strukturze trzech nazw: adresata, okoliczności i czynu oraz ujęciu ich w porządku powinnościowym poprzez dodanie operatora nakazu albo zakazu pozwoliło na jasne wydzielenie problemów związanych z tak wyszczególnionymi fragmentami oraz dało podstawę do sięgania po narzędzia tak logiki nazw, jak i logiki zdań. Już przyjęcie podstawowego założenia ideologicznego dla konstrukcji normy prawnej i całego systemu prawnego, że oba wzorce powinny służyć ochronie i realizacji wartości równości, zdeterminowało semantycznie wybór rodzaju nazw-składników budowy normy. Wskazanie adresata i okoliczności normy przybrało postać wskazywania cech, jakich spełnienie przez podmioty podległe danemu systemowi prawa i sytuacje faktyczne, w których te podmioty się znalazły, zawsze powoduje zaktualizowanie się obowiązku wyznaczonego przez normę. Stąd też nazwy adresata i okoliczności normy prawnej standardowo mają charakter nazw generalnych²⁴. Natomiast nazwa nakazywanego (zakazywanego) przez normę czynu należy do kategorii nazw

²³ Z. Ziemiński, „Przepis prawny a norma prawna”, *Ruch Prawniczy i Ekonomiczny* 1960, z. 1, s. 105.

²⁴ Z. Ziemiński, *Logiczne podstawy...*, op. cit., ss. 58-62.

abstrakcyjnych, akcentując fakt, iż czyn ów winien być podjęty w każdym przypadku, gdy norma znajdzie zastosowanie²⁵. Normy prawne jako normy generalne i abstrakcyjne tworzą podstawę dla norm indywidualnych i konkretnych²⁶, formułowanych przez podmioty stosujące prawo, np. sądy w aktach nakładających (albo aktualizujących) na ten, a nie inny podmiot, w tych a nie innych okolicznościach obowiązek spełnienia jednorazowo czynu, przy czym wykonanie tego obowiązku powoduje „skonsumowanie” normy.

Sformalizowanie wzorca budowy normy²⁷ pozwoliło na doprecyzowanie etapów wykładni prawa, dzięki czemu nastąpiło oddzielenie od siebie procesu uzyskiwania z przepisów prawnych wstępnie wyinterpretowanej wypowiedzi normatywnej, posiadającej –choćby tylko ogólnie zarysowane – wszystkie konieczne syntaktycznie elementy oraz procesu doprecyzowywania treściowego owych elementów, ze szczególnym uwzględnieniem definicji legalnych, konstruowanych i analizowanych przez pryzmat logicznej teorii definicji²⁸.

Jednakże odtworzenie struktury normy postępowania najbardziej doniosłe skutki miało w sferze tzw. wnioskowań prawniczych. Jako że do systemu prawa należą nie tylko te normy, które bezpośrednio dadzą się wyinterpretować z tekstu prawnego, ale także będące konsekwencjami tych pierwszych, sposób uzasadniania wiążącego wyprowadzania norm-wniosków z norm-przesłanek ma znaczenie fundamentalne.

Z. Ziemiński wyodrębnił dwa podstawowe typy reguł inferencyjnych: tzw. wynikanie normy z normy oraz wyprowadzanie norm z norm odwołujące się do założenia konsekwentności ocen prawodawcy²⁹. „Wynikanie normy z normy” występuje w dwojakiej postaci: wynikania logicznego oraz wynikania instrumentalnego. Norma N_2 wynika logicznie

²⁵ Ibidem, s. 67.

²⁶ Ibidem, s. 61 i 67.

²⁷ Z. Ziemiński, „Logika prawnicza”, logika dla prawników, logiczne problemy prawoznawstwa”, *Studia Logica* 1966, t. XVIII, ss. 187-189.

²⁸ Zob. np. Z. Ziemiński, „Rola definicji ustawowych dla prawoznawstwa”, (w:) idem, *Metodologiczne zagadnienia...*, op. cit., ss. 163-172.

²⁹ S. Wronkowska, Z. Ziemiński, *Zarys teorii prawa*, op. cit., ss. 170-174.

z normy N_1 , jeżeli „zakres zastosowania normy”³⁰ N_1 obejmuje zakres zastosowania normy N_2 lub zakres normowania normy³¹ N_1 obejmuje zakres normowania normy N_1 przy co najmniej tożsamości albo węższym zakresie drugiego elementu normy N_2 ³². Z kolei między normą N_1 a normą N_2 zachodzi relacja wynikania instrumentalnego, jeżeli realizacja normy N_2 stanowi warunek przyczynowo konieczny realizacji normy N_1 , zaś realizacja normy N_1 – warunek przyczynowo wystarczający realizacji normy N_2 ³³. Drugi typ reguł inferencyjnych – *analogia iuris* oraz *argumenta a fortiori*³⁴ – buduje wnioski oparte o założenie racjonalności aksjologicznej prawodawcy, legitymując obowiązywanie norm chroniących takie same (albo – tym bardziej – ważniejsze) wartości jak normy wprost ujęte w przepisach.

Stosowane w naukach prawnych reguły inferencyjne wzoru się na dyrektywach przyjmowanych w logice formalnej na podstawie związków wynikania logicznego między zdaniami³⁵. Jednakże takie odwołanie ma swoje wyraźne ograniczenia. W odróżnieniu od zdań w sensie logicznym normy postępowania są wypowiedziami pozaopisowymi, a więc pełnią odmienną od zdań funkcję. W związku z tym logika norm, bazująca na związkach formalnych między normami, musi zająć stanowisko co do sposobu interpretacji np. stałych logicznych typu „negacja normy”³⁶, czy też „implikacja” albo „alternatywa” norm. Wiele takich zabiegów kończy się paradoksami³⁷. Inną drogą zbliżenia się do formalizowania czynności intelektualnych w prawie jest przyjęcie, iż wszelkie procesy porządkujące powinny być dokonywane

³⁰ Zakres zastosowania normy to klasa wszystkich przyszłych sytuacji, w których norma znajdzie zastosowanie (podmiot o charakterystyce adresata normy napotka okoliczności normy). – zob. *ibidem*, s. 32.

³¹ Zakres normowania normy to klasa wszystkich przyszłych czynów adresata, przez tę normę nakazywanych albo zakazywanych. – zob. *Ibidem*.

³² *Ibidem*, s. 171.

³³ *Ibidem*, ss. 171-173.

³⁴ Zob. s. 4.

³⁵ Z. Ziemiński, „Logika prawnicza’...” *op. cit.*, ss. 179-180.

³⁶ Z. Ziemiński, *Uwagi o negowaniu norm i wypowiedzi z normami związanych*, „*Studia Filozoficzne*” 1985, Nr 2-3, ss. 105-116.

³⁷ Z. Ziemia, Z. Ziemiński, „Uwagi o wynikaniu norm prawnych”, *Studia Filozoficzne* 1964, Nr 4, ss. 115-116.

nie na normach, ale zdaniach deontycznych, czyli zdaniach charakteryzujących jakiś czyn jako nakazany, zakazany, indyferentny, dozwolony, fakultatywny albo będący przedmiotem obowiązku – ze względu na wiążącą normę (albo nawet normy całego systemu). Wprawdzie osiągnięcia logiki deontycznej pozostają poza dyskusją, ale pojawia kwestia nieprzydatności jej schematów inferencyjnych do bezpośredniego wykazywania obowiązywania określonych norm³⁸.

Mimo istniejących słabości formalnych, wnioskowania prawnicze pozostają jednym z najważniejszych narzędzi argumentacyjnych w naukach prawnych. Widoczne to jest przede wszystkim w odniesieniu do kolejnej kategorii logicznej przyswojonej przez porządek prawny – kategorii systemu. Waga założenia systemowości prawa polega na tym, że nie tyle przesądza ono o określonej charakterystyce prawa, ile prawo – rozumiane jako pewna całość – po prostu konstytuuje. Wymagane cechy formalne systemu – przede wszystkim jego spójność i zupełność³⁹ – niemożliwe są do osiągnięcia bez sprecyzowanych podstaw do wykazywania niezgodności norm (wykluczających spójność) oraz do uzasadniania konieczności włączania do systemu pewnych norm, gdy inne niewątpliwie mają status obowiązujących (warunek konieczny zupełności). Elementarne źródło tych narzędzi argumentacyjnych stanowią wnioskowania prawnicze.

Ta część dorobku naukowego Zygmunta Ziemińskiego, która trwale zmieniła polską naukę prawa, swoje źródła ma przede wszystkim w założeniach filozofii analitycznej. Teoria, którą stworzył, zbudowana jest z twierdzeń dotyczących głównie semantycznych właściwości norm. Nie tylko sformułował powszechnie akceptowaną definicję normy postępowania oraz normy prawnej, ale dokonał wszechstronnej analizy relacji pomiędzy wypowiedziami normatywnymi (czy szerzej: sugestywnymi) a innymi wypowiedziami: opisowymi, ekspresywnymi czy performatywnymi⁴⁰. Stworzył oryginalną

³⁸ Z. Ziemiński, „O warunkach zastosowania logiki deontycznej we wnioskowaniach prawniczych”, *Studia Filozoficzne* 1972, Nr 2, s. 205.

³⁹ Z. Ziemiński, *Problemy podstawowe...*, op. cit., ss. 218-230.

⁴⁰ Rozpoczynając od elementarnego wprowadzenia, znanego wielu pokoleniom studentów prawa – w: Z. Ziemiński, *Logika praktyczna*, wyd. 26, PWN, Warszawa 2011, ss. 22-24.

koncepcję normy kompetencyjnej jako takiej normy prawnej, która udziela danemu podmiotowi (zarówno o charakterze organu państwa, jak i osobie fizycznej) kompetencji do dokonania określonej czynności konwencjonalnej z takim skutkiem, iż powstają albo aktualizują się określone obowiązki jakiegoś innego podmiotu – adresata normy kompetencyjnej⁴¹. Jeżeli więc minister dokona aktu wydania rozporządzenia (czynności konwencjonalnej o charakterze prawodawczym) na podstawie zawartej w ustawie normy kompetencyjnej, to wszystkie podmioty podległe danemu systemowi prawnemu mają obowiązek podporządkować się normom zawartym w tym rozporządzeniu.

Sprecyzowanie pojęcia normy kompetencyjnej pozwoliło nie tylko adekwatnie wydzielić w systemie prawnym dwa typy wyraźnie odmiennych norm – obok kompetencyjnych normy merytoryczne – ale nadto dostarczyło narzędzia do dokładnego scharakteryzowania więzi descendencji kompetencyjnej między normami prawnymi, decydującej o tym, iż mnogość norm porządkowana jest hierarchicznie w system. Także konieczny dla konstrukcji normy kompetencyjnej element: czynność konwencjonalna została poddany wieloaspektowym analizom. Efektem tych zabiegów była definicja regulująca, wskazująca na wszystkie składniki znaczeniowe pojęcia (jego desygnat winien być konstytuowany przez substrat, reguły sensu oraz znaczenie) i obudowana obszernym omówieniem różnych możliwości kodowania czynności konwencjonalnych w przepisach prawnych⁴².

Wysiłek cyzelowania wzorca normy prawnej łączył się w pracach Profesora z ustaleniami dotyczącymi katalogu zdań (zdań w sensie logicznym) związanych z normami. Zestaw ów miała rozpoczynać norma tetyczna z uwagi na to, iż została potraktowana przez swojego twórcę – Cz. Znamierowskiego, mistrza Z. Ziemińskiego w filozofii i teorii prawa – jako jeden z rodzajów zdań (w ścisłym tego słowa znaczeniu). Z. Ziemiński wykazał jednak, że status zdania

⁴¹ Z. Ziemiński, „Kompetencja i norma kompetencyjna”, *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny* 1969, z. 4, ss. 23-41.

⁴² L. Nowak, S. Wronkowska, M. Zieliński, Z. Ziemiński, „Czynności konwencjonalne w prawie”, *Studia Prawnicze* 1972, z. 33, ss. 73-99.

przysługuje nie wypowiedzi typu „x powinien czynić C”, ale wypowiedzi: „Prawodawca ustanowił, iż x powinien czynić C”. Dopiero zwrot relatywizujący („Prawodawca ustanowił, iż...”) dołączony do treści normy tworzy zdanie⁴³. Pierwszym więc elementem zbioru zdań o normach stały się zdania o obowiązywaniu norm. Później dołączyły zdania deontyczne, zdania charakteryzujące normy z wybranych punktów widzenia (np. jako przynależne do danej gałęzi prawa, sankcjonowane, słuszne) i wiele innych kategorii.

Negując zdaniowy charakter norm tetycznych, samą ideę „tetyczności” autor *Problemów podstawowych prawnoznawstwa* wykorzystał nie tylko do wprowadzenia do języka prawniczego samego pojęcia „normy tetycznej” i uzupełniającego go – „normy aksjologicznej”, ale także na tej podstawie upowszechnił dwa typy obowiązywania norm. Norma obowiązuje tetycznie, jeżeli ustanowił ją albo uznał podmiot dysponujący określoną władzą w stosunku do jej adresata, w szczególności władzą o charakterze abstrakcyjnym w postaci legitymacji kompetencyjnej. Natomiast norma obowiązuje aksjologicznie, jeżeli nakazywane przez nią zachowanie (samo lub łącznie z jego skutkami) jest dobre z punktu widzenia czyichś ocen, zaś zachowanie zakazywane (samo lub wraz z jego skutkami) jest złe ze względu na te same oceny⁴⁴.

Przyjmowana wspólnie w naszym kręgu kulturowym koncepcja prawa pozytywnego przesądza o tym, że normy prawne obowiązują tetycznie. Bez wyraźnej decyzji prawodawcy o ustanowieniu albo uznaniu danej normy norma ta nigdy nie stanie się elementem obowiązującego systemu prawa. Nie oznacza to jednak, że status aksjologiczny normy prawnej nie stanowi przedmiotu zainteresowania prawodawcy oraz przedstawicieli nauki prawa i praktyki. Charakterystyka prawodawcy jako podmiotu racjonalnego zawiera konieczne odniesienie do przypisywanego prawodawcy systemu ocen, natomiast i doktryna, i podmioty stosujące prawo wartości prawodawcy przywołują

⁴³ Z. Ziemiński, „O zdaniowym charakterze norm tetycznych”, *Studia Logica* 1961, t. XI, s. 41.

⁴⁴ S. Wronkowska, Z. Ziemiński, *Zarys teorii prawa*, op. cit., ss. 39-40.

w wielu swoich czynnościach, np. w wykładni funkcjonalnej, w stosowaniu przepisów zawierających klauzule generalne, w uzasadnianiu efektów wyważania kolidujących dóbr prawnych.

Z. Ziemiński w sporze o ontologiczny charakter wartości i sposób ich poznania zajmował stanowisko umiarkowanego nonkognitywisty. Wykluczając kwalifikację prawda/fałsz w odniesieniu do wypowiedzi oceniających, jednocześnie uważał, że istnieje możliwość racjonalnej argumentacji na rzecz prawnego wiązania takiej a nie innej wartości. Opozycyjność dwóch ideologii prawnych: pozytywizmu prawniczego oraz prawnonaturalizmu nie oznacza – według niego – że faktycznie funkcjonujący system prawny nie będzie spełniał postulatów formułowanych jednocześnie przez obie strony: prawna ochrona praw człowieka czy też włączenie do systemu prawa określonego kanonu zasad⁴⁵ – posiada zupełnie odmienną argumentację w obu porządkach, ale efekt jest identyczny: pożądany przez obie strony stan prawa pozytywnego.

Okazuje się więc ostatecznie, że klarowność w budowie pojęć prawa oraz w określaniu związków między nimi nie ma tylko charakteru formalnego. Całe dzieło Profesora Zygmunta Ziemińskiego to udowadnia.

Literatura

- Łopatka Adam, Ziemiński Zygmunt. 1960. „Treść i funkcja zasad współżycia społecznego”, *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny* Z. 4, ss. 77-89.
- Nowak Leszek. 1973. *Interpretacja prawnicza. Studium z metodologii prawoznawstwa*, Warszawa: PWN.
- Nowak Leszek, Wronkowska Sławomira, Zieliński Maciej, Ziemiński Zygmunt. 1972. „Czynności konwencjonalne w prawie”, *Studia Prawnicze* Z. 33, ss. 73-99.
- Perelman Chaim. 1959. *O sprawiedliwości*, tłum. W. Bienkowska, Warszawa: PWN.
- Wronkowska Sławomira, Ziemiński Zygmunt. 2001. *Zarys teorii prawa*, Poznań: Ars boni et aequi.

⁴⁵ Z. Ziemiński, *O pojmowaniu pozytywizmu oraz prawa natury*, OWN, Poznań 1993, ss. 24, 87-88.

- Zieliński Maciej, Ziemiński Zygmunt. 1988. *Uzasadnianie twierdzeń, ocen i norm w prawoznawstwie*, Warszawa: PWN.
- Ziemia Zdzisław, Ziemiński Zygmunt. 1964. „Uwagi o wyniku norm prawnych”, *Studia Filozoficzne* Nr 4, ss. 111-122.
- Ziemiński Zygmunt. 1967. „Argumentacje moralne stosowane przez prawników”, *Etyka* Z. 2, ss. 95-109.
- Ziemiński Zygmunt. 1985. „Deskrypcjonistyczna i rekonstrukcjonistyczna analiza języka w prawoznawstwie”, *Studia Prawnicze* Z. 3-4, ss. 329-341.
- Ziemiński Zygmunt. 1972. *Etyczne problemy prawoznawstwa*, Wrocław: Ossolineum.
- Ziemiński Zygmunt. 1969. „Kompetencja i norma kompetencyjna”, *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny* Z. 4, ss. 23-41.
- Ziemiński Zygmunt. 1969. „Koncepcja moralności jako zbioru zasada dobrego współżycia”, *Studia Filozoficzne*, ss. 375-404.
- Ziemiński Zygmunt. 1969. „Lawyers` reasoning based on the instrumental nexus of legal norms”, *Logique et Analyse* No. 45, ss. 112-120.
- Ziemiński Zygmunt. 1966. *Logiczne podstawy prawoznawstwa*, Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze.
- Ziemiński Zygmunt. 2011. *Logika praktyczna*, wyd. 26, Warszawa: Wyd. Naukowe PWN.
- Ziemiński Zygmunt. 1966. „Logika prawnicza, logika dla prawników, logiczne problemy prawoznawstwa”, *Studia Logica* t. XVIII, ss. 179-194.
- Ziemiński Zygmunt. 1974. *Metodologiczne zagadnienia prawoznawstwa*, Warszawa: PWN.
- Ziemiński Zygmunt. 1969. „Moralność jako czynnik kształtujący stosowanie prawa”, *Etyka* Z. 5, ss. 89-111.
- Ziemiński Zygmunt. 1975. „O normowaniu procesu prawotwórstwa w PRL”, *Państwo i Prawo* Z. 10, ss. 20-29.
- Ziemiński Zygmunt. 1993. *O pojmowaniu pozytywizmu oraz prawa natury*, Poznań: Ośrodek Wydawnictw Naukowych, PAN.
- Ziemiński Zygmunt. 1992. *O pojmowaniu sprawiedliwości*, Lublin: Instytut Wydawniczy Daimonion.
- Ziemiński Zygmunt. 1969. „O rodzajach niezgodności norm”, *Studia Filozoficzne* Nr 1.
- Ziemiński Zygmunt. 1972. „O warunkach zastosowania logiki deontycznej we wnioskowaniach prawniczych”, *Studia Filozoficzne* Nr 2, ss. 201-215.
- Ziemiński Zygmunt. 1961. „O zdaniowym charakterze norm tetycznych”, *Studia Logica* T. XI, ss. 37-48.
- Ziemiński Zygmunt. 1980. *Problemy podstawowe prawoznawstwa*, Warszawa: PWN.

- Ziemiński Zygmunt.1960. „Przepis prawny a norma prawna”, *Ruch Prawniczy i Ekonomiczny* Z. 1, ss. 45-52.
- Ziemiński Zygmunt.1996. *Sprawiedliwość społeczna jako pojęcie prawne*, Warszawa: Wyd. Sejmowe.
- Ziemiński Zygmunt.1972. *Teoria prawa*, wyd. I, Warszawa-Poznań: PWN.
- Ziemiński Zygmunt.1978. *Teoria prawa*, wyd. IV, Warszawa-Poznań: PWN.
- Ziemiński Zygmunt.1985. „Uwagi o negowaniu norm i wypowiedzi z normami związanych”, *Studia Filozoficzne* Nr 2-3, ss. 105-116.
- Ziemiński Zygmunt.1990. *Wstęp do aksjologii dla prawników*, Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze.

